

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»**

ЩЕРБАНЬ МИКОЛА ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК [271.2:322](477) «1917/1930»

**ВІДНОСИНИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ І РОСІЙСЬКОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ
ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1917 – 1930 РР.)**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Острог – 2015

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі культурології, релігієзнавства і теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України
Балух Василь Олексійович,
Чернівецький національний університет,
декан філософсько-теологічного факультету

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Стоцький Ярослав Васильович,
Тернопільський національний технічний
університет імені Івана Пулюя,
професор кафедри психології у виробничій сфері;

кандидат історичних наук, доцент
Кметь Василь Федорович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри давньої історії України
та архівознавства, директор Наукової бібліотеки.

Захист відбудеться «___» грудня 2015 року о ___ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 48.125.01 у Національному університеті «Острозька академія» Міністерства освіти і науки України (35800, м. Острог, вул. Семінарська, 2).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Національного університету «Острозька академія» (35800, м. Острог, вул. Семінарська, 2).

Автореферат розіслано «___» листопада 2015 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
професор**

В. В. Павлюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Православ'я в Україні за свою більш ніж тисячолітню історію зазнало безліч потрясінь і втрат. Новітня доба принесла православ'ю нові випробування: кардинальні інституційні, канонічно-юрисдикційні, етноконфесійні зміни, наслідком яких стало його витіснення на маргінес суспільного буття. По суті, йдеться про унікальний досвід існування та виживання Церкви в умовах тоталітарної держави.

Дослідницький інтерес до обраної проблеми пояснюється, зокрема, можливістю опрацювання засекреченої донедавна низки джерел, що стали доступними внаслідок так званої «архівної революції». Саме вони уможливили охоплення широкою палітри чинників, обставин та наслідків квазіатеїстичного експерименту радянської влади в Україні в контексті формування тоталітарного режиму, одним із об'єктів якого стала Російська Православна Церква.

Необхідність дослідження вказаної теми визначається ще й тим, що аналіз державно-церковних відносин в Україні впродовж 1917 – 1930 рр. у вітчизняній історіографії останніх десятиліть стосувався переважно різних церков, течій та угруповань православного коріння. Натомість специфіку відносин радянської влади і Російської Православної Церкви, що на той час була домінуючою православною конфесією в Україні, досліджувано меншою мірою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до наукової теми кафедри культурології, релігієзнавства і теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича «Суспільно-культурні та етнорелігійні фактори у контексті євроінтеграційних процесів: світоглядно-ціннісні та практичні виміри» (номер державної реєстрації 0115U0001037).

Мета і завдання дослідження визначені з урахуванням специфіки наукової проблеми, актуальності обраної теми та стану її вивчення. **Мета** дисертації – здійснити комплексний історико-релігієзнавчий аналіз змісту та характеру відносин радянської влади і Російської Православної Церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму.

Досягнення поставленої мети зумовлює постановку низки питань, що передбачає вирішення **таких завдань**:

- проаналізувати доктринальні засади та засоби реалізації радянської моделі державно-церковних відносин у 1917 – 1919 рр.;
- дослідити становлення та функціонування системи регулювання відносин між державою і Російською Православною Церквою в Україні впродовж 1920 – 1930 рр.;
- розкрити мету, засоби та методи примусового вилучення церковного майна;
- охарактеризувати реакцію Церкви та української громадськості на конфіскацію та нищення церковних цінностей;
- з'ясувати завдання, організацію та форми антирелігійної пропаганди початку 1920-х рр.;
- проаналізувати основні вектори тотальної атеїзації населення.

Об'єктом дослідження є релігійно-церковна політика радянської влади в Україні впродовж 1917 – 1930-х рр., а **предметом** – правовий та ідеологічний аспекти відносин радянської держави та Російської Православної Церкви в означений період.

Хронологічні межі дослідження визначаються внутрішньою логікою подій та обмежуються 1917 – 1930 рр. Нижній хронологічний рубіж – 1917 р. – зумовлений часом Жовтневого перевороту, в результаті якого, зокрема, відбулися кардинальні трансформації правового становища Російської Православної Церкви, верхній – 1930 р. – дозволив відстежити еволюцію державно-церковних відносин, а також процес уніфікації радянської політики в царині релігії і Церкви після ухвалення 1929 р. закону про релігійні об'єднання, реалізація якого супроводжувалася суттєвим адміністративно-правовим обмеженням їхньої діяльності.

Територіальні межі дослідження охоплюють радянські державні утворення на теренах України, що відомі сучасній історичній науці як Радянська Українська Народна Республіка (грудень 1917 – березень 1918 рр.) і Українська Соціалістична Радянська Республіка (січень 1919 – січень 1937 рр.).

Методи дослідження. Вибір методів дослідницьких пошуків зумовлений методологією соціально-гуманітарного наукового пізнання. В основу дисертації покладено концептуальний аналіз архівних документів і теоретичних напрацювань, здійснених історичною та релігієзнавчою науками. Важливими в означеній царині є праці українських учених – релігієзнавців, істориків, філософів, політологів, культурологів, які дають ключ до розуміння загальних процесів суспільного розвитку. Серед них – студії Л. Бабенко, Е. Бистрицької, В. Сленського, С. Жилюка, О. Ігнатуші, А. Киридон, А. Колодного, О. Крижанівського, С. Кульчицького, Г. Надтоки, В. Пашенка, М. Поповича, І. Преловської, О. Сагана, В. Силантьєва, Н. Стоколос, Я. Стоцького, О. Тригуба, В. Ульяновського, Л. Филипович, В. Шевченка, О. Шуби, П. Яроцького та інших, присвячені засадничим питанням становища Церкви в суспільстві, головним напрямом її діяльності та державно-церковних відносинам. Використання системного підходу забезпечило адекватну постановку наукових завдань та їх послідовне розв'язання.

Методи дослідження, що використовувалися в дисертації, потребували поєднання феноменологічного та історико-компаративного підходів. На етапі архівного пошуку застосовувалися методи наукової евристики, аналізу та синтезу, порівняльний, описовий, класифікації та критики джерел. Метод систематизації із залученням аналітико-синтетичного використовувався при дослідженні особливостей, механізмів, засобів і методів політики радянської влади щодо Російської Православної Церкви. При цьому дисертант у своєму дослідженні спирався на загальнонаукові принципи об'єктивності, історизму, конкретності, позаконфесійності та світоглядного плюралізму.

Наукову новизну одержаних результатів визначають вибір і розробка теми дисертації, яка є комплексним історико-релігієзнавчим дослідженням змісту та характеру відносин радянської влади і Російської Православної Церкви на теренах України впродовж 1917 – 1930 рр. Основні результати, які визначають наукову новизну дисертації, полягають у наступному.

Уперше:

- встановлено, що утворення VIII Ліквідаційного відділу НКЮ РСФРР (травень 1918 р.), яке започаткувало систему державно-політичного контролю за релігійним життям в Україні, та передача його функцій до НКВС (1922 р.) стали важливими віхами на шляху поглиблення тоталітарного характеру влади в країні;

- з'ясовано, що декрет ВЦВК РСФРР «Про вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим» від 23 лютого 1922 р. став поворотним у взаєминах між радянською владою і Російською Православною Церквою, оскільки ним легітимізувалося насилля як засіб конфіскації церковних цінностей;

- акцентовано увагу на тому, що відмова радянського керівництва погодитися на неодноразові пропозиції православного загалу стосовно заміни конфіскації церковних цінностей на гроші та продовольство засвідчує як його віддане ставлення до традицій культово-обрядової практики, так і те, що ця акція мала за мету не стільки допомогти голодуючим, скільки завдати матеріального та ідеологічного удару по Російській Православній Церкві.

Уточнено:

- тезу про те, що за умов національно-визвольних змагань 1917 – 1919 рр. Україна жила життям, багато в чому відмінним від радянської Росії, а більшовицька політико-правова модель державно-церковних відносин почала реалізовуватися на її теренах лише з остаточним утвердженням на них радянської влади;

- думку, що форсована антирелігійна пропаганда, якій нерідко були властиві забюрократизованість, формалізм, компанійщина та войовнича риторика, в решті-решт виявилася не тільки неефективною, але й такою, що призводила до її гострого несприйняття в суспільстві, особливо у селянському середовищі.

Отримали подальший розвиток:

- твердження, що в основу комуністичної моделі відносин між радянською державою і Церквою було покладене тотальне витіснення останньої з усіх сфер суспільного життя;

- висновок про те, що фактично і партійний, і державний апарати УСРР були позбавлені самостійності у вирішенні будь-яких питань взаємин держави і Церкви, оскільки принципові рішення щодо них ухвалювалися першочергово ЦК РКП(б) (1918 – 1925 рр.), а впродовж 1925 – 1952 рр. – ЦК ВКП(б);

- теза про те, що партійно-радянські органи під час голоду 1921 – 1923 рр. не тільки рішуче відсторонили Російську Православну Церкву від допомоги голодуючим, а й безпідставно звинуватили її в антинародності та контрреволюційності;

- твердження, що антирелігійна пропаганда на теренах радянської України була диференційована і передбачала відповідні форми та методи її реалізації в середовищі робітників, селян та молоді;

- висновки про те, що масштабна антирелігійна пропаганда в Україні призвела до кардинальної зміни морально-ціннісних імперативів у свідомості населення та формування нової, моноідеологічної системи світської обрядовості;

- судження, що системна атеїзація населення країни відбувалася під впливом усталеної пропагандистської ідеології про контрреволюційну, а відтак –

антирадянську діяльність Російської Православної Церкви;

- акцентовано увагу на тому, що впродовж 1920-х рр. на теренах радянської України активно насаджувалася атеїстична модель суспільства, деструктивні форми і методи якої призводили до руйнації підвалин її вкорінені національної духовно-культурної традиції.

Теоретичне значення дослідження полягає насамперед у тому, що в ньому вирішено комплекс історико-релігійнознавчих проблем, які уможливили аналіз і конкретизацію правового та ідеологічного аспектів відносин радянської держави і Російської Православної Церкви впродовж 1917 – 1930 рр. Воно актуальне і для сучасної України, оскільки дає приріст нових релігійнознавчих, історіософських знань, що можуть збагатити теоретичний арсенал вітчизняного релігійнознавства та історичної науки, бути корисними для порівняльного аналізу проблем, які стосуються сучасних релігійно-церковних процесів в Україні.

Практичне значення дослідження зумовлене тим, що його матеріали і висновки можуть бути використані під час викладання курсів як з історії України, так і з історії релігії в Україні, релігійнознавства, етнології релігії, культурології, а також окремих спецкурсів історичної, релігійнознавчої та культурологічної спеціалізації у вищих навчальних закладах. Низка положень дисертації є актуальними з точки зору осмислення та вирішення складних міжнародних, етноконфесійних та міжконфесійних проблем державними органами, церквами і релігійними організаціями.

Апробація основних положень і результатів дисертації здійснена шляхом обговорення на науково-методичних семінарах кафедри культурології, релігійнознавства і теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Головні положення та результати дисертації апробовані автором під час виступів на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: «Релігія і громадянське суспільство» (Чернівці, 27–28 квітня 2004), «Релігія і суспільство: нові преференції» (Чернівці, 27–28 квітня 2006), «Історія релігій в Україні» (Львів, 16–18 травня 2006), «Православ'я в Україні» (Київ, 20 листопада 2012), «Дні філософського факультету – 2013» (Київ, 16–17 квітня 2013), «Соціокультурні виміри релігійних процесів у світі та в Україні» (Чернівці, 30–31 травня 2013), «Православ'я в Україні» (Київ, 25 листопада 2013), «Богословсько-філософські пошуки людини в історичному контексті: український вектор» (Львів, 3 квітня 2014), «Держава і Церква: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства» (Чернівці, 28–29 квітня 2014), «Суспільні науки: виклики сьогодення» (Одеса, 1–2 серпня 2014), «Legislatie religie și libertate. O abordare in contextul globalizării» (Бухарест, 22 жовтня 2014).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 15 публікаціях, з яких 5 надруковано в наукових фахових виданнях України та 2 у міжнародних виданнях.

Структура дисертації обумовлена поставленими метою і завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (562 позиції) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 267 сторінок, із них 190 сторінок – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, її зв'язок з науковими програмами, сформульовано мету й завдання, визначено об'єкт і предмет, хронологічні і територіальні рамки дослідження, розкрито його теоретико-методологічні засади і методи проведення, сформульовано основні положення наукової новизни, теоретичне і практичне значення роботи та перспективи використання результатів, а також зазначено форми їхньої апробації.

У **першому розділі** – **«Історіографія проблеми і джерельна база дослідження»** – проаналізовано ступінь вивченості проблеми з урахуванням сучасних методологічних підходів у працях українських і зарубіжних учених, а також подано огляд джерельної бази дослідження.

У *підрозділі 1.1* – *«Стан розробки проблеми в історіографії»* – розглядаються й аналізуються праці вітчизняних та зарубіжних істориків, філософів, релігієзнавців і політологів із досліджуваної проблеми. Зазначається, що історіографічний доробок теми досить істотний. Під різним кутом зору нею займалися вчені радянської доби, зарубіжні історики та релігієзнавці.

Питання відносин радянської влади і РПЦ в Україні в контексті формування тоталітарного режиму розглядалося різними дослідниками упродовж 20-х рр. XX – початку XXI ст. Умовно їх можна розділити на п'ять груп.

У першу із них входять праці дослідників радянської доби, що вийшли друком безпосередньо впродовж перших десятиліть існування радянської влади. До їх числа можна віднести роботи Н. Лукіна, Н. Мещерякова, І. Степанова, а також діячів більшовицької партії та уряду, зокрема В. Бонч-Бруєвича, П. Красікова, А. Луначарського, О. Ярославського, а в Україні – Е. Квірінга. Над систематизацією законодавчих актів щодо релігії та Церкви в радянській Росії працювали П. Гідулянов, П. Дьяконов, М. Фіолетов, а в Україні – В. Бошко, Я. Буров, К. Гольберт, Г. Железнодорожний, Ю. Любинський, М. Красіков, С. Подофьоров, І. Сухоплюєв та ін. Вивченню становища релігійних спільнот у СРСР були присвячені праці Ф. Бармелюка, М. Голодного, Г. Гольста, В. Клочкова, В. Куроедова, М. Персіца, Ю. Рекка, Ю. Розенбаума, Ф. Рудинського та ін.

Друга включає дослідження, що були опубліковані в 1930-х рр. Вони містять явно тенденційно-упереджене ставлення до Церкви. Серед них варто виокремити праці В. Беляєва, Є. Будилової, Б. Кандидова та ін.

Третю групу складають праці ідейних опонентів тогочасної чинної влади – церковних дослідників. Серед студій представників українського духовенства цього періоду виокремимо спогади митрополита УАПЦ Василя Липківського. У цьому контексті показовою є розвідка протоієрея І. Никитенка. Водночас запропонована наукова проблематика докладно розроблена істориками РПЦ, зокрема протоієреєм В. Ципінім, священиками О. Ніколіним і Г. Митрофановим.

Вагомий внесок у вивчення відносин радянської держави і РПЦ в Україні впродовж 1917 – 1930 рр. здійснили закордонні науковці, праці яких відносимо до четвертої групи досліджень. Їхні роботи характеризуються високим рівнем несприйняття більшовицької

ідеології. Це, зокрема, праці Д. Андрієвського, В. Біднова, М. Вербицького, В. Вериги, М. Гадяцького, М. Галія, В. Гришка, Я. Дедалевського, Р. Куденове-Калергі. Наукові розвідки М. Демковича-Добрянського, М. Дурдели, В. Керра, О. Калиника, К. Короленка, І. Крип'якевича, В. Липинського, О. Оглобина відображали патріотичні настрої, притаманні емігрантським науковим осередкам. Важливими для дисертації, тобто такими, що відображають реальний стан справ у площині досліджуваної проблеми, є, на думку автора, праці сучасних російських істориків, котрі у своїх студіях висвітлюють державно-церковні відносини першої половини ХХ ст., зокрема В. Алексєєва, О. Кашеварова, М. Крапивіна, М. Одинцова, М. Неживих, С. Савельєва.

Упродовж останніх десятиліть, завдяки поступовому подоланню ідеологічних бар'єрів, колишніх упереджених методологічних підходів, вільному доступу до заборонених раніше джерел, у вітчизняній гуманітарній науці – історії, філософії, релігієзнавстві тощо – відбувається активний процес переосмислення усталених уявлень про суть релігії і Церкви. З'явилося чимало індивідуальних і колективних наукових студій, де на основі докладної джерельної бази досліджується історія Церкви на українських теренах, зокрема політика радянського керівництва щодо релігії і Церкви в Україні впродовж 1917 – 1930 рр. Такі праці складають п'яту групу джерел дослідження.

Вагомим внеском вітчизняної історичної науки у висвітлення питань державно-церковних взаємин в Україні впродовж 1917–1930 рр. стали монографії Б. Андрусишина, В. Єленського, А. Зінченка, О. Ігнатуші, А. Киридон, В. Пашенка, В. Силантьєва, В. Ульяновського. Так, одним із перших спробу переосмислення форм і характеру державно-церковних відносин в Україні впродовж усієї радянської доби (1917–1990 рр.) здійснив В. Єленський, зацентрувавши увагу на домінуючій ролі держави з її упередженим ставленням до релігії і Церкви. Студія А. Зінченка не тільки поставила під сумнів факт відокремлення Церкви від держави в Україні в означений період, але й зруйнували ідеологічні кліше, сформовані в надрах ДПУ-НКВС. У науковому доробку В. Пашенка висвітлені державно-церковні взаємини в Україні в контексті всього адміністративно-правового поля, створеного для релігійних спільнот. Виходячи з винесених на розгляд у нашому дослідженні проблем, виокремимо наукові студії О. Ігнатуші, зокрема його монографію «Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті роки ХХ ст.)». Значимими з позиції аналізу правового та ідеологічного аспектів відносин радянської держави і Російської Православної Церкви в Україні впродовж 1917 – 1930 рр. є наукові праці А. Киридон. У першу чергу нашу увагу привертають ґрунтовні узагальнюючі монографії цієї дослідниці, зокрема «Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років», «Державно-церковні відносини в радянській Україні 1917 – 1930-х рр.: історіографічний дискурс», а також «Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні». Крім того, низка її наукових студій присвячена спеціальним питанням окресленої тематики, зокрема обставинам і перебігу процесу реалізації більшовицької моделі державно-церковних відносин в радянській Україні, нищенню економічного потенціалу Російської Православної Церкви, руйнуванню чинною владою культових споруд, а також практиці утвердження комуністичного побуту.

У нашому дослідженні ми спиралися також на праці Е. Бистрицької, В. Гордієнка, Т. Євсєєвої, Я. Стоцького, в яких вони торкаються питань тотального контролю держави над усіма суспільно важливими аспектами життя громадян, включаючи їхній спосіб мислення.

Значна кількість публікацій сучасних вітчизняних дослідників присвячена спеціальним органам, які формували й здійснювали антицерковну політику, зокрема так званій Антирелігійній комісії ЦК ВКП(б), її філії в Україні – Всеукраїнській антирелігійній комісії при ЦК КП(б)У, VIII Ліквідаційному відділу НКЮ та VI (згодом – III) відділенню тємно-політичного відділу ОДПУ, а також репресіям тоталітарного режиму проти Церкви і вірян, у яких відзначалася негативна роль в антирелігійній боротьбі органів ДПУ і НКВС. Діяльність саме цих органів влади визначала державну політику щодо релігії і Церкви. Про це йдеться у студіях Л. Бабенко, Л. Владиченко, О. Ігнатуші, Г. Капустяна, А. Киридон, В. Нікольського, В. Овчаренка.

Вивчення історії конфесій, на які в 1920-ті рр. розпалася Російська Православна Церква, а також особливостей їхнього формування, ідеології, устрою, соціальної бази, суспільних зв'язків та специфіки еволюції знайшло відображення у студіях С. Жилюка, А. Зінченка, І. Преловської, О. Тригуба. Комплексному вивченню проблеми визначення суспільного становища православного духовенства як специфічного елементу соціальної структури, що став об'єктом політичних експериментів влади в Україні впродовж 1917–1930 рр., присвячені наукові розвідки Т. Бобко, М. Кузьменко, Т. Савчук, І. Смирнової. Питання конфіскацій церковного майна як одного із провідних засобів знищення економічного потенціалу Російської Православної Церкви в Україні висвітлюють наукові розвідки Л. Демидович, Г. Лаврик, О. Нестулі, Е. Бистрицької, Д. Риги, О. Татарченка. Розгляд низки питань, що стосуються організації та форм антирелігійної пропаганди в Україні в означений період і висвітлюються в нашому дослідженні, знаходимо у працях Л. Дудки, О. Кузь, Л. Місінкевич, І. Ніколіної, В. Росовського та А. Фесенко. Окремі факти щодо відносин радянської держави та Російської Православної Церкви в Україні впродовж 1917–1930 рр. містяться у студіях К. Бережка, В. Бернацького, І. Дерман, В. Дяківа, Н. Кукси, І. Мельничука, М. Олійника, О. Суліменка, Л. Шаповал та ін.

Відтак, хоча внесок зарубіжних і вітчизняних учених у досліджувану нами тему, починаючи від 1920-х рр. і до сучасного періоду, є досить вагомим, її актуальність, а також відсутність спеціальних студій, наголос у яких був би зроблений саме на специфіці відносин радянської влади і Російської Православної Церкви на теренах України впродовж 1917–1930 рр., свідчать про необхідність її поглибленого вивчення. Важливим підґрунтям для цього може служити джерельна база, на яку ми спираємося.

У підрозділі 1.2 – «Джерельна база дослідження» – аналізуються основні її групи: архівні матеріали, законодавчі акти, документи та матеріали, опубліковані у збірниках та додатках до окремих наукових студій, публічні виступи і праці відомих церковних, державних і громадських діячів, а також періодичні видання.

Основу джерельної бази роботи становлять архівні матеріали, частина з яких вводиться автором до наукового обігу вперше. Це низка документів Центрального

державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), а також Державних архівів Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей.

З матеріалів фондів, опрацьованих автором дослідження в ЦДАВО України, найбільшу цінність для з'ясування сутності і механізмів трансформацій політико-правового статусу Російської Православної Церкви в Україні в умовах формування радянського тоталітаризму становлять декрети, постанови, циркуляри, інструкції та статистичні відомості вищих органів влади радянської України, зокрема РНК УСРР, ВУЦВК, НКВС УСРР, НКО УСРР, що зосереджені у фондах: 1 – «Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Харків, Київ)», 2 – «Рада Народних Комісарів Української РСР», 5 – «Народний комиссариат Внутренних дел УССР, г. Харьков», 6 – «Головне Управління Міліції УСРР (м. Харків)» та Р-166 – «Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР)».

У них знаходяться програмні документи більшовицької моделі державно-церковних відносин, зокрема декрет Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р., циркуляр ВУЦВК «Про точне виконання декретів, положень та інструкцій стосовно відокремлення церкви від держави» 1921 р., інструкція ВУЦВК «Про порядок вилучення церковних і монастирських цінностей» 1922 р., постанова ВУЦВК «Про передачу відділу з відокремлення церкви від держави і його місцевих органів із НКЮ до НКВС» 1922 р., циркулярний лист ВУЦВК «Про порядок закриття храмів і молитовних будинків усіх культів» від 14 серпня 1924 р., циркуляри НКВС РСФРР і УСРР щодо реєстрації релігійних громад і служителів культу 1924-1929 рр. тощо.

Суттєвий комплекс архівних джерел із досліджуваної проблеми містить ЦДАГО України. Його збірка дозволила з'ясувати, як голод 1921-1923 рр. став для більшовиків зручним приводом, щоб не лише поповнити спустошену державну казну, а й завдати Церкві та її ієрархії нищівного удару. Вагомі факти про це знаходимо у фонді «Центральний комітет Компартії України» (Ф. 1). Матеріали фонду «Колекція позасудових справ реабілітованих» (Ф. 263), зокрема архівно-слідчі справи репресованих священнослужителів, дали змогу відтворити обставини знищення низки видатних представників Російської Православної Церкви, що дозволило радянській владі суттєво послабити ідейного конкурента, а саму Церкву позбавило можливості чинити їй активний опір.

Безумовно важливими в ході написання роботи стали документи з фондів Державного архіву Вінницької області: «Вінницький окружний виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» (Р-595), «Ямпільський повітовий виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» (Р-835), «Подільський губернський виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» (Р-925), «Вінницька окружна прокуратура» (Р-1020), що містять, зокрема, постанови ВУЦВК та РНК УСРР щодо діяльності ліквідаційних комісій із відокремлення Церкви від держави, листування з органами НКВС із питань культів, відомості про кількість релігійних громад та членів у них, описи матеріальних цінностей релігійних громад, угоди з релігійними

городами про оренду приміщень, картки обліку служителів культу, а також заяви окремих із них про зречення релігійного сану.

Неабиякий інтерес для реалізації завдань дослідження становили матеріали Державного архіву Житомирської області, більша частина з яких відображає принципи й напрями виховної роботи у позашкільних закладах Житомирщини впродовж 1920-х рр. Оскільки більшовики виняткового значення надавали атеїстичному вихованню молоді, то радянською педагогікою в основу шкільної та позашкільної виховної роботи був покладений комплекс виховних принципів, що ґрунтувався на засадах комуністичної ідеології.

Багато цінного матеріалу для обґрунтування важливих у контексті означеної проблематики висновків дали автори дослідження документи з фондів Державного архіву Хмельницької області. Тут зберігаються, зокрема, декрети та постанови ВУЦВК і РНК УСРР, циркуляри, розпорядження НКВС УСРР. Особливу увагу привертають протоколи та постанови повітових і волосних виконавчих комітетів про створення і діяльність комісій допомоги голодуючим, протоколи вилучення церковних цінностей, а також статuti релігійних громад тощо.

Загалом у дисертації використано 111 справ із 24 фондів 2 центральних і 3 обласних державних архівів.

Значна кількість документів із досліджуваної тематики опублікована у спеціальних збірниках, зокрема «Церковь и государство. Сборник постановлений и циркуляров по отделению церкви от государства, отчётов и разъяснений Ликвидационного Отдела НКЮ» (1922 р.), «Видокремлення церкви від держави. Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, об'явників і пояснень НКВС УСРР» (1929 р.).

Особливу цінність для виконання поставлених завдань роботи становлять археографічні збірники джерел церковного походження, наприклад, «Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом приёме высшей церковной власти. 1917 – 1943 гг.» (1994 р.), «Русская Православная Церковь и коммунистическое государство 1917 – 1941 г. Документы и фотоматериалы» (1996 р.), а також світського – «Архивы Кремля. Политбюро и Церковь. 1922 – 1925 гг.» (1997 р.).

У дисертації також активно використовувався такий вагомий джерельно-інформативний сегмент, як матеріали тогочасної періодичної преси, зокрема союзних часописів «Антирелигиозник» і «Воинствующий безбожник», республіканських журналів «Безвірник», «Червоне село» і «Шлях освіти», а також центральних газет «Известия» і «Правда». Вони дають можливість осмислення низки аспектів формування і функціонування тоталітарної системи в радянській Україні, зокрема її згубного впливу на духовно-релігійне життя населення.

Отже, окреслений комплекс використаних у роботі джерел дозволяє поглибити вивчення вітчизняним історичним релігієзнавством специфіки відносин радянської влади і РПЦ на теренах України впродовж 1917 – 1930 рр.

У другому розділі – «Ідейні витоки і механізми трансформацій політико-правового статусу Російської Православної Церкви в умовах формування радянського тоталітаризму» – проаналізовано правовий аспект відносин

радянської влади і РПЦ в контексті формування тоталітарного режиму.

У підрозділі 2.1 – «*Більшовицький концепт державно-церковних відносин: доктринальні засади та засоби реалізації в 1917–1919 рр.*» – з'ясовано, що радянська модель державно-церковних відносин ґрунтувалася на марксистському вченні про релігію.

Радянське право в релігійній галузі було зорієнтоване не лише сприяти впровадженню принципу розмежування державних і церковних структур, але й значно послабити роль Церкви в суспільстві. По суті, в основу комуністичної моделі відносин між державою і Церквою було покладене її тотальне витіснення з усіх сфер суспільного життя. Основними цілями, яких неприховано намагалася досягнути влада, були: усунення активного релігійного чинника з соціально важливих процесів, тотальна конфіскація та націоналізація церковного майна і позиціонування нової влади як безрелігійної. Такий стан справ призвів не лише до змін у правовому становищі Російської Православної Церкви, але й знищив традиційний уклад життя значної частини населення країни, оскільки, хоча радянські законодавчі норми й декларували забезпечення всіх релігійних свобод, реально влада із самого початку грубо порушила закріпленій у радянській Конституції (1919 р.) принцип свободи совісті.

Засобами реалізації радянської моделі державно-церковних відносин в Україні впродовж 1917 – 1919 рр. стали: 1) законодавче відокремлення Церкви від держави і позбавлення її будь-якої державної підтримки, ідейною платформою якого став декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. Цей документ формально не забороняв релігійний світогляд, але заклав основу правового поля для ліквідації Церкви як інституції. Відтак це призвело до кардинальної перебудови принципів взаємин у площині «держава–церква»; 2) закриття абсолютної більшості навчально-освітніх закладів духовного відомства, а також заборона викладання релігійних віровчень в усіх державних, суспільних і приватних учбових установах; 3) конфіскація та націоналізація церковного рухомого і нерухомого майна; 4) створення низки державних органів, на які було покладено повноваження у сфері церковної політики. Більшовицький уряд створив відповідні виконавчі органи з регулювання стосунків держави і Церкви, що фактично виконували ліквідаторські функції щодо неї.

За умов національно-визвольних змагань 1917–1919 рр. та дій різних українських урядів щодо відносин між державною владою та Церквою Україна багато в чому відрізнялася від Росії, оскільки впродовж означеного періоду на її теренах неодноразово проголошувалася радянська влада, але її закони і постанови не набували практичної чинності. Зрештою, з остаточним її утвердженням більшовицька політико-правова модель державно-церковних відносин була втілена в радянській Україні.

У підрозділі 2.2 – «*Становлення та функціонування системи регулювання відносин між державою і Російською Православною Церквою в Україні впродовж 1920 – 1930 рр.*» – доведено, що вже в перші роки утвердження радянської влади в Україні відбулося становлення керівних структур, які здійснювали визначені партією і урядом директиви, в тому числі й щодо релігії і Церкви.

Показано, що фактично і партійний, і державний апарати Української СРР були тоді позбавлені самостійності у вирішенні будь-яких принципових питань у цій царині. Відповідні ухвали державної антицерковної політики приймали першочергово ЦК РКП(б) (згодом – ЦК ВКП(б)) і його структурні підрозділи (Політбюро, Оргбюро, Секретаріат), а відтак, суголосні з ними рішення з часом ухвалювалися й на республіканському рівні.

Реалізація основних заходів радянської влади щодо відокремлення Церкви від держави в Україні, на відміну від РСФРР, розпочалося пізніше. Так, у Росії постановою РНК уже 8 травня 1918 р. було створено VIII (згодом V) Ліквідаційний відділ НКЮ з відокремлення Церкви від держави на чолі з П. Красіковим, а в УСРР до кінця травня 1921 р. у системі центральних виконавчих органів влади не існувало окремої відповідної управлінської структури. Зрештою, офіційне рішення про утворення відділу з відокремлення Церкви від держави в Україні було прийняте 1921 р., тобто через 3 роки.

Доведено, що утворення VIII Ліквідаційного відділу НКЮ започаткувало розгортання системи державно-політичного регулювання релігійного життя в Україні. Водночас реорганізація місцевих відділів юстиції призвела до передання функцій цього відділу до НКВС, що свідчило про поглиблення тоталітарного характеру влади в країні. Так вибудовувалась уніфікована система антирелігійної діяльності влади, в якій стрижневу роль відігравала відповідна таємна комісія при ЦК РКП(б), а ДПУ забезпечувало реалізацію її рішень.

У третьому розділі – «Конфіскації церковного майна як засіб нищення Російської Православної Церкви в Україні» – досліджено мету, засоби та методи примусового вилучення владою церковного майна РПЦ, а також реакцію Церкви та української громадськості на нього.

У підрозділі 3.1 – «Мета, засоби та методи примусового вилучення церковного майна впродовж 1918 – 1930 рр.» – проаналізовано, що, маскуючись під блюзнірськими гаслами допомоги нужденним і прикриваючись особистими трагедіями мільйонів громадян, радянська влада впродовж 1922–1923 рр. провела одну з найбільш насильницьких кампаній проти РПЦ – конфіскацію церковних цінностей. Вона, попри декларовану нею гуманну мету допомоги голодуючим, насправді переслідувала й інші цілі: не налаштуваючи проти себе суспільний загал, завдати непоправної матеріальної шкоди РПЦ й одночасно на ситуативному рівні вирішити низку нагальних питань критичного стану економіки країни. Водночас голод 1921 – 1923 рр. став для більшовиків зручним приводом, щоб не лише поповнити спустошену державну казну, а й завдати РПЦ, зокрема її кліру, нищівного удару.

Показано, що декрет ВЦВК РСФРР «Про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» від 23 лютого 1922 р. став головним партійним інструментом проведення кампанії з конфіскації церковного майна. В Україні відповідна постанова про передання церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим була ухвалена ВУЦВК 8 березня 1922 р. Уже в квітні 1922 р. було створено Центральну комісію з вилучення церковних цінностей, до складу якої увійшли представники ДПУ. Вагомою підставою для твердження про насильницький

характер конфіскації церковного майна є й та обставина, що її процедура передбачала залучення міліції або військових частин, зокрема підрозділів особливого призначення.

Доведено, що незважаючи на задіяні владою адміністративні ресурси (таємні комісії, ДПУ, агітаційно-пропагандистські відділи, міліція) та формально позитивну динаміку, кампанія з конфіскації церковних коштовностей в Україні пройшла без особливого ентузіазму й досить мляво. Загалом її результати виявилися далекими від очікуваних, оскільки церковних скарбів «на кілька сотень мільйонів, а то й мільярд золотих карбованців», про які говорив В. Ленін, не виявилось. Усього в Радянському Союзі від реалізації за кордоном вилучених із церков цінностей було отримано 4 млн 65 тис. золотих карбованців, але до урядового центру надійшло лише 3,5 млн, з яких на потреби голодуючих було виділено всього 1 млн, тобто приблизно їхня 5-та частина. Отже, зібрані церковні цінності були витрачені перш за все на організацію самої кампанії, а точніше, на кампанію з розколу та розгрому РПЦ.

У підрозділі 3.2 – «Реакція Церкви та української громадськості на конфіскацію та нищення церковних цінностей» – доведено, що ієрархи РПЦ одними з перших відгукнулися на лихо голоду 1921–1923 рр. Патріарх Тихон не лише закликав парафіян до благодійних пожертвувань, а й дозволяв духовенству і парафіяльним радам передання на користь голодуючих церковного начиння та майна, що не було у богослужбовому вжитку. Водночас він ініціював створення Всеросійського комітету допомоги голодуючим із широким представництвом громадськості, до якого увійшли б також і представники Церкви. Однак радянське керівництво не допустило Церкву до повноцінної участі у справі боротьби з голодом, побоюючись надати їй у такий спосіб нехай і обмеженого, однак легального поля дії. Замість Всеросійського комітету допомоги голодуючим при ВЦВК РСФРР була створена Центральна комісія допомоги голодуючим (Допгол) як один із органів партійно-радянського апарату, що жорстко контролювався ВНК-ДПУ і Політбюро.

Декрет ВЦВК РСФРР «Про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» став декларацією справжніх намірів державної влади щодо Церкви, головним партійним інструментом широкої кампанії тих років з розгрому релігії загалом та Російської Православної Церкви зокрема. Цим документом центр ваги рішуче переносився з активної участі Церкви у справі порятунку мільйонів людських життів на насильницьке вилучення владою її сакральних цінностей. Відтак, насправді, головним завданням влади поставав не стільки порятунок життів мільйонів голодуючих, скільки невідворотна ліквідація Церкви як такої.

З'ясовано, що за умов високого рівня релігійності населення України така насильницька акція з боку влади призвела до появи опору їй на місцях. Найбільш поширеними з його виявів стали масові усні прохання та письмові заяви груп віруючих, зокрема церковних рад, про припинення конфіскацій, можливість заміни низки предметів культу сакрального характеру грішми чи продовольством, а також про необхідність повернення вже конфіскованих речей. Ще одним із його виявів стало приховування частиною духовенства церковних цінностей з метою або

перешкоджання діям радянської влади, або ж таємного вивезення їх за кордон. У процесі вилучення представниками державних органів церковних цінностей мали місце непоодинокі випадки, коли служителі культу та миряни активно протестували проти насилля, а також відправки вилучених цінностей у розпорядження центральних урядових органів. Проте варто наголосити на тому, що вилучення церковних цінностей усе ж відбулося без масштабних суспільних ексцесів.

Глумливе ставлення та плондрування святинь, що мали визначну історико-культурну цінність, викликало занепокоєння представників тогочасної української інтелігенції, зокрема із середовища провідних науковців. Принципову позицію у питанні охорони пам'яток історії і культури, які мали релігійне походження, зайняла ВУАН, зокрема її Археологічний комітет. Зрештою, саме під тиском ВУАН в Україну все ж було повернуто приблизно 3 200 ювелірних виробів, що мали виняткову історичну та художньо-мистецьку цінність.

У четвертому розділі – «Атеїзація населення як інструмент витіснення релігійного та утвердження матеріалістичного світогляду в Україні» – проаналізовано послідовність розгортання антирелігійної, а згодом – і атеїстичної пропаганди в радянській Україні впродовж 1917 – 1930 рр.

У підрозділі 4.1 – «Завдання, організація та форми антирелігійної пропаганди початку 1920-х рр.» – встановлено, що впродовж 20-х рр. на теренах радянської України активно насаджувалася атеїстична модель суспільства. Її деструктивні антирелігійні форми і методи впровадження призвели до руйнації національної духовно-культурної традиції. Усвідомлюючи небезпеку появи вакууму, що виникав на місці зруйнованого світосприйняття, радянська влада наповнювала його новим антирелігійним змістом.

Конкретні заходи, спрямовані на зменшення релігійності населення України, ініціювалися радянською владою в червні 1921 р. Перші інструкції з питань антирелігійної пропаганди були прийняті на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 1 липня 1921 р.

Станом на початок 1920-х рр. загальне керівництво агітаційною та культурно-просвітньою роботою в Україні здійснювали так звані агітаційно-пропагандистські відділи (агітпропи), які функціонували при партійних комітетах усіх рівнів, а також політосвітні відділи (політпросвіти), що діяли при військових комісаріатах. 31 жовтня 1920 р. було створено Агітпроп ЦК, а 13 грудня 1920 р. затверджено структуру цього органу. З березня 1921 р. структура апарату агітпропів була змінена: до їх складу були включені політичні відділи усної агітації та пропаганди, партійної освіти, друкованої агітації та пропаганди. Агітпропи губернських комітетів КП(б)У керували роботою районних і повітових агітпропів.

Як керівний центр з антирелігійної пропаганди в Україні 4 липня 1922 р. була створена Всеукраїнська антирелігійна комісія, якій належало «здійснювати розвал церкви за класовою, національною і територіальною ознаками». Вона взаємодіяла з державними і карними органами. Таким чином, починаючи з 1922 р., релігійні об'єднання в Україні опинилися під пильним наглядом і жорстким контролем вищого партійного керівництва.

З'ясовано, що головними соціальними групами, на які була спрямована

антирелігійна пропаганда, стали робітники промислових центрів, селянство та молодь. Засоби її реалізації в їхньому середовищі були диференційованими.

Показано, що найбільш поширеними формами антирелігійної пропаганди на початку були: кампанії пропагандистського характеру; семінари; дискусії з віруючими на релігійні теми (так звані «антирелігійні диспути»); антирелігійні гуртки; гуртки політичної грамотності та самоосвіти, невід'ємною складовою діяльності яких були підготовка і виголошення доповідей антирелігійного змісту; забезпечення друкованою продукцією (брошури, плакати, листівки тощо); заходи, спрямовані на викриття «чудес» і використання матеріалів про них як у пресі, так і в усній агітації; організація і проведення антирелігійних виставок, а також комплектування музеїв історії релігії; постановка вистав антирелігійного змісту в театрах та ін.

У підрозділі 4.2 – «Основні вектори тотальної атеїзації населення» – проаналізовано, що впродовж 1920-х рр. керівництво УСРР проводило цілеспрямовану роботу з організації науково-атеїстичної пропаганди. Вона розглядалася як важлива частина комуністичного виховання. Тотальна атеїзація населення країни як один із інструментів витіснення релігійного й утвердження матеріалістичного світогляду містила в собі широке використання різних форм і засобів ідейного впливу на людей.

Доведено, що до них у першу чергу слід віднести боротьбу з «релігійними пережитками» у середовищі самих більшовиків. Їхня «ідейна чистка» відчутно посилилася після прийняття Пленумом ЦК РКП(б) постанови «З питання про порушення пункту 13 Програми і постановку антирелігійної пропаганди» від 9 серпня 1921 р., де заміна релігійного світобачення членів партії комуністичним світоглядом оголошувалася головною метою антирелігійної роботи.

Важливого значення партійні та радянські органи надавали роботі з витіснення релігійних свят та обрядів і заміні їх новими – радянськими. Однією з форм боротьби з релігійністю населення були так звані антивеликодні кампанії, зокрема антивеликодні карнавали, а також «комсомольське різдво». Однак їхня реалізація не дала результатів, очікуваних керівництвом, оскільки вони не тільки не посприяли ослабленню, а навпаки – посилити вияви релігійності і навіть мали вплив на активізацію антирадянських настроїв.

З метою створення альтернативи релігійним святкам влада проводила активну роботу із запровадження до повсякдення громадян нових, радянських свят. Крім того, керівництво країни багато уваги приділяло боротьбі з традиційною сімейною обрядовістю – хрещенням немовлят, вінчанням, похованням небіжчиків тощо. Оскільки саме в них більшовики вбачали головну причину не лише збереження, але й посилення релігійності населення, тому вони обмежувалися, компрометувалися, заборонялися, а згодом, що й стало пріоритетним, замінювалися радянськими.

Водночас у відповідності із задекларованим гаслом боротьби за створення нового – абсолютно безрелігійного та «революційного» – побуту в цей час проводилася широкомасштабна робота з перейменування населених пунктів, вулиць і площ, що у своїх назвах містили «релігійний ухил» або ж згадку про представників колишньої царської влади. У результаті цього з карти України зникли сотні

топонімів, а натомість з'явилися нові на честь видатних діячів російського, українського і міжнародного робітничого та комуністичного рухів.

Наприкінці 1920-х рр. ці відносно помірковані заходи переросли у «войовниче викриття» релігії та Православної Церкви. Ініційоване радянською владою постановля громадської організації під назвою «Спілка безвірників України» (1927-1929 рр.; з 1929 р. – Спілка войовничих безвірників України) започаткувало новий етап проведення антирелігійної пропаганди, що набула не стільки науково-атеїстичного, скільки антиклерикального характеру, поклавши початок утвердженню в країні вульгарного атеїзму. Його рисою був атеїстичний екстремізм, що тяжів до використання силових методів антирелігійної пропаганди.

У **висновках** відображено основні наукові результати дисертаційного дослідження, доміантою яких є такі положення:

1. Ідейною платформою реалізації радянської моделі державно-церковних відносин в Україні став декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. Цей документ формально не забороняв релігійний світогляд, але заклав підвалини для наступної ліквідації Церкви як інституції. Відтак, це призвело до кардинальної перебудови принципів взаємин у площині «державна–церква». Більшовицький уряд створив відповідні виконавчі органи з регулювання стосунків держави і Церкви, що фактично виконували ліквідаторські функції щодо неї.

2. Уже на початковому етапі формування радянського законодавства в царині релігії і Церкви юридично була закріплена дискримінація релігійних громад. Вони були позбавлені прав власності та статусу юридичної особи і підпадали під загальне положення про приватні товариства і спілки. Їхня діяльність суворо регламентувалася владними приписами. На зламі 1920–1930-х рр. влада почала все настирливіше використовувати адміністративний тиск і репресивно-каральні методи щодо духовенства. Обмеження політичних прав і свобод, утиски економічного характеру, гоніння та переслідування, а отже, потреба забезпечення фізичного виживання змушували частину кліру зрікатися духовного сану.

3. Російська Православна Церква, виступивши ініціатором створення Всеросійського комітету допомоги голодуючим, засвідчила свою вірність традиції благодійності. На заваді цій праці православного кліру та мирян став більшовицький режим, який безцеремонно заборонив її, а також звинуватив Церкву в антинародності та контрреволюційності. Радянське керівництво використало голод 1921–1923 рр. для дискредитації Церкви, зокрема нищення її матеріальної опори, культурно-мистецьких надбань, ідейно-морального впливу на населення.

4. Акція з вилучення церковних цінностей не спричинила масштабних суспільних ексцесів через те, що населення було фізично і морально знесилене та упокорене як у наслідок Першої світової (1914–1918 рр.), так і громадянської (1917–1921 рр.) воєн, а також голоду 1921–1923 рр. Саме тому вияви опору православного кліру та мирян у своїй масі були пасивними. Це були заяви, протести, прохання до різних радянських установ та осіб про припинення конфіскацій сакральних предметів, можливість їх заміни грішми чи продовольством та навіть про необхідність повернення вже конфіскованих речей. Більшість з них, зрештою, ігнорувалася. Водночас окремі вияви активних

протестів (конфлікти з членами комісій, їх побиття тощо) мали спорадичний характер і оперативно жорстоко каралися як контрреволюційні.

5. Упродовж 1920-х рр. на теренах радянської України активно насаджувалася атеїстична модель суспільства. Стратегічними її завданнями були: поширення політичних, філософських, наукових ідей, які б сприяли формуванню в народних мас матеріалістичного світогляду; спрямування агітаційно-пропагандистської роботи на боротьбу з релігійною ідеологією; розгортання рішучого наступу марксистсько-ленінської теорії на утвердження діалектично-матеріалістичного світогляду з одночасним застосуванням адміністративних і судових репресій проти так званої «церковної контрреволюції».

6. Аналіз документів того часу дозволяє констатувати, що антирелігійній пропаганді були притаманні забюрократизованість, формалізм і кампанійщина. Її войовнича риторика викликала несприйняття в більшій частини населення та призводила до зміцнення релігійних переконань у нього. Зрештою варто визнати, що досягнення антирелігійної пропаганди впродовж 1920 – 1930 рр. справді були, однак очікуваних її ідеологами та організаторами результатів ця кампанія більшовицького політикуму не принесла, оскільки перетворити в той час радянську Україну на тотально атеїстичну, а саме такою була кінцева її мета, так і не вдалося. Однак вона, безумовно, суттєво ускладнила відносини між радянською владою та Російською Православною Церквою в Україні.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Щербань М. Роль Церкви у процесі формування та розбудови громадянського суспільства в Україні / Микола Щербань // Релігія та Соціум. Часопис. – Чернівці: Рута, 2008. – № 2. – С. 99-102.
2. Щербань М. Специфіка процесу вилучення церковних цінностей в Україні в 20-х роках ХХ ст.: ідеологічна суть здобутків і втрат / Микола Щербань // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці: ЧНУ, 2013. – № 3-4 (11-12). – С. 270-276.
3. Щербань М. Державна кампанія по вилученню церковних цінностей в Україні в 20 рр. ХХ ст.: суть, принципи, наслідки / Микола Щербань // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. – Випуск 10. – С. 213-223.
4. Щербань М. Радянські ідейно-ідеологічні рудименти у сфері державно-церковних відносин: суть, принципи та механізми подолання / Микола Щербань // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К.: ПП «Видавництво «Гілея»», 2014. – Вип. 87 (8). – С. 61-65.
5. Щербань М. Роль Церкви у сучасних державотворчих процесах України: від радянського тоталітаризму до громадянського суспільства / Микола Щербань // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці: ЧНУ, 2015. – № 1-2 (17-18). – С. 213-216.

6. Shcherban Mykola. Specificity of ideological transformation of the soviet society in the 20–30's of the twentieth century / Mykola Shcherban // *Modern Science – Moderní věda*. – Praha. – České Republika, Nemoros. – 2014. – № 4. – P. 112-118.

Статті в наукових виданнях, матеріали, тези:

7. Щербань М. Церква і держава у радянський період: право чи безправ'я / Микола Щербань // *Православний вісник*. [Видання Української Православної Церкви Київського Патріархату]. – К., 2003. – № 1-2. – С. 33-38.
8. Щербань М. Правове регулювання церковно-державних відносин у період НЕПу / Микола Щербань // *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник. 2004 рік. Кн. I. – Львів: Логос, 2004. – С. 626-635.
9. Щербань М. Правовий аспект регулювання церковно-державних відносин в Україні у 1921-1929 роках / Микола Щербань // *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць*. Вип. 240-241. Філософія. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – С. 190-195.
10. Щербань М. Особливості антирелігійної політики радянської влади в Україні у 20-30 рр. ХХ століття / Микола Щербань // *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць*. Вип. 291-292. Філософія. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 217-220.
11. Щербань М. Теорія та практика антирелігійної боротьби в радянській Україні 20-30-х років ХХ століття / Микола Щербань // *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник. 2006 рік. Кн. I. – Львів: Логос, 2006. – С. 662-669.
12. Щербань М. Вилучення церковного майна і питання збереження історико-культурних цінностей у контексті антирелігійної боротьби в Україні у 20 роках ХХ століття: історіософський аспект / Микола Щербань // *Православ'я в Україні: Збірник матеріалів II Всеукраїнської наукової конференції* / [під ред. архієп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Єпіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. – К.: Київська православна богословська академія, 2012. – С. 553-565.
13. Щербань М. Кампанія з вилучення церковних цінностей в Україні в 20-х роках ХХ ст.: матеріальний і моральний виміри / Микола Щербань // *Дні науки філософського факультету – 2013: [матеріали доповідей та виступів]* / [редкол.: А. Є. Конверський та ін.]. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. – С. 269-271.
14. Щербань М. Особливості процесів регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 20-х і 30-х роках ХХ століття: до питання історіографії / Микола Щербань // *Богословський вісник*. Науковий журнал. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2013. – № 8. – С. 53-71.
15. Scherban Mykola, prot. Analiza istoriosofică a relațiilor dintre Biserică și stat în Ucraina: de la totalitarismul sovietic din anii '20-'30 ai secolului XX la societatea civilă a secolului XXI / Mykola Shcherban // *Jurnalul Libertății de Conștiință / Sesiune științifică organizată de Asociația Conștiință și Libertate, în colaborare cu Comisia Juridică, de disciplină și imunități a Camerei Deputaților*. Nelu Burcea (editor). – București: Iar editions SIC, 2014. – P. 202-217.

АНОТАЦІЯ

Щербань М. В. Відносини радянської влади і Російської Православної Церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917-1930 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2015.

Дисертація є цілісним історико-релігієзнавчим дослідженням, у якому проаналізовано зміст і характер відносин радянської влади та Російської Православної Церкви на теренах України впродовж 1917 – 1930-х рр.

Показано, що платформою реалізації радянської моделі державно-церковних відносин в Україні, зокрема відносин між владою та Російською Православною Церквою, став декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. Він формально не забороняв релігійний світогляд, але заклав підвалини для наступної ліквідації Церкви як інституції. Утворення VIII Ліквідаційного відділу НКЮ 1921 р. започаткувало розгортання системи державно-політичного регулювання релігійного життя в УСРР.

Використання радянським керівництвом голоду 1921-1923 рр. для дискредитації Російської Православної Церкви, зокрема нищення її матеріальної опори, культурно-мистецьких надбань, ідейно-морального впливу на населення, суттєво ускладнило відносини між ним і цією православною конфесією.

Ця тенденція чітко прослідковується впродовж 1920-х рр., коли розгорнулася тотальна атеїзація населення як один із інструментів витіснення релігійного й утвердження матеріалістичного світогляду, що містила в собі широке використання різних форм і засобів ідейного впливу на людей. Наприкінці 1920-х рр. ці відносно помірковані заходи переросли у «війовниче викриття» релігії та Російської Православної Церкви. Успіхи антирелігійної пропаганди впродовж 1920-1930 рр. справді були, однак очікуваних її ідеологами та організаторами успіхів ця кампанія більшовицького політикуму не досягла, оскільки перетворити в той час радянську Україну на тотально атеїстичну, а саме такою була кінцева її мета, так і не вдалося.

Ключові слова: радянська влада, тоталітаризм, Російська Православна Церква, конфіскація церковного майна, антирелігійна пропаганда, атеїзація.

АННОТАЦИЯ

Щербань Н. В. Отношения советской власти и Русской Православной Церкви в Украине в контексте формирования тоталитарного режима (1917-1930 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Национальный университет «Острожская академия». – Острог, 2015.

Диссертация является целостным историко-религиоведческим исследованием, в котором проанализировано содержание и характер отношений советской власти и

Русской Православной Церкви на территории Украины на протяжении 1917 - 1930-х гг. Это предусматривало анализ идейных истоков и механизмов трансформаций политико-правового статуса Русской Православной Церкви в Украине в условиях формирования советского тоталитаризма, конфискаций церковного имущества как средства уничтожения Русской Православной Церкви, а также рассмотрение тотальной атеизации населения как инструмента вытеснения религиозного и утверждения материалистического мировоззрения.

Показано, что платформой реализации советской модели государственно-церковных отношений в Украине, в частности отношений между властью и Русской Православной Церковью, стал декрет «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» от 19 января 1919 г. Он формально не запрещал религиозное мировоззрение, но заложил основы для последующей ликвидации Церкви как институции. Образование VIII Ликвидационного отдела НКЮ 1921 г. стало началом развертывания системы государственно-политического регулирования религиозной жизни в УССР.

Использование советским руководством голода 1921-1923 гг. для дискредитации Русской Православной Церкви, в частности уничтожения ее материальной опоры, культурных достижений, идейно-нравственного воздействия на население, существенно осложнило отношения между ним и этой православной конфессией.

Эта тенденция четко прослеживается на протяжении 1920-х гг., когда развернулась тотальная атеизация населения, которая включала в себя широкое использование различных форм и средств идейного влияния на людей. В конце 1920-х гг. эти относительно умеренные меры переросли в «воинственное разоблачение» религии и Русской Православной Церкви. Успехи антирелигиозной пропаганды в течение 1920-1930 гг. действительно были, однако ожидаемых ее идеологами и организаторами результатов эта кампания большевистского политикума не достигла, поскольку превратить в то время советскую Украину на тотально атеистическую, а именно такой была конечная ее цель, так и не удалось.

Ключевые слова: советская власть, тоталитаризм, Русская Православная Церковь, конфискация церковного имущества, антирелигиозная пропаганда, атеизация.

SUMMARY

Shcherban Mykola Volodymyrovych. Relations between soviet reign and the Russian Orthodox Church in Ukraine in the context of the totalitarian regime (1917-1930). – Manuscript.

The thesis for the degree of Historical Sciences Candidate, Specialty 09.00.11 – Religious studies. – National University "Ostrog Academy". – Ostrog, 2015.

The thesis is a holistic historical and religious research, which analyzed the content and the relationship of the Soviet government and the Russian Orthodox Church in Ukraine during 1917 – 1930's.

It is shown, that platform for implementation of the Soviet model of church-state relations in Ukraine, in particular the relations between the government and the Russian Orthodox Church, was the decree "On the separation of church and state and school from church" since January,19,1919. It formally did not forbid religious worldview, but laid the foundation for the subsequent liquidation of the Church as an institution. Formation of the eighth Liquidation Department of People's Commissariat of Justice in 1921 launched the deployment of state-political regulation of religious life in the USSR.

The Soviet leadership used 1921-1923 famine to discredit the Russian Orthodox Church, including destruction of its material support, cultural heritage, ideological and moral influence on the population and this significantly complicated relation between leadership and this Orthodox confession.

This tendency was evident during the 1920s, when people became atheists totally and that was one of the instruments of the religious repressions and establishment of the materialist worldview, which contained the widespread use of various forms and means of ideological influence on people. At the end of the 1920s these relatively moderate measures escalated into "militant denunciation of religion" and the Russian Orthodox Church. This anti-religious propaganda indeed made some progress during the 1920-1930s, but the ideologists and organizers of this campaign has not reached its expected results, because they could not turn Soviet Ukraine in a totally atheistic at that time, although this was their ultimate goal, but it failed.

Key words: Soviet power, totalitarianism, the Russian Orthodox Church, the confiscation of church property, anti-religious propaganda, atheization.